

НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

У статті проаналізовано наукові підходи до періодизації історії держави і права України. Відзначено відсутність підходів та принципів творення періодизації і стверджується, що тільки науково обгрунтований розподіл історико-правового матеріалу дозволить побачити основні закономірності, специфіку державно-правового розвитку України.

Ключові слова: періодизація, формаційний, цивілізаційний підходи, принципи (критерії), історія держави і права України.

Напередодні 20-ї річниці незалежності, вкотре маємо нагоду обговорити нагальні проблеми історико-правової науки, що стосуються також і періодизації історії держави і права України.

По-перше, за роки незалежності відбулися якісні зміни в тематиці досліджень, у підходах до них, формуванні методологічної бази, відмові від ідеологічних стереотипів та упередженості.

По-друге, однією з найбільш важливих для будь-якої науки, пов'язаної з історичними аспектами соціальних процесів, є проблема наукової періодизації. Історія держави і права як відображення реальних соціальних процесів і на субстанційному, і на функціональному, і на атрибутивному рівнях відзначається змістовним поєднанням безперервності, єдиного потоку, дискретності тощо. Ця дискретність має певні методологічні відмінності у власній історії держави і права (в порівнянні з загальною історією). Найбільш виразним проявом цієї дискретності і є проблема наукової періодизації [11, с. 162].

По-третє, саме періодизація є одним з головних чинників, які сприяють розумінню рушійних сил і загальних закономірностей історичного процесу розвитку людства й з'ясування специфіки історичного життя різних епох та народів.

По-четверте, тільки науково обгрунтований розподіл історико-правового матеріалу, належне методологічне забезпечення періодизації надають можливість: а) розкрити основні закономірності розвитку державних і правових інститутів; б) показати їх динаміку і взаємозв'язок; в) розкрити співвідношення загального і особливого в історії держави і права кожної країни.

По-п'яте, на сучасному етапі в історико-правовій науці, після перегляду багатьма вченими ставлення до марксистської формаційної теорії, звичними явищами стали:

- відмова від одних теоретичних схем і перебільшення інших;

- заміна системної конструкції періодизації історико-правового процесу довільним поділом матеріалу із чисто суб'єктивних міркувань.

Питанням періодизації історії держави і права (у тому числі історії держави і права України) присвятили свої праці такі вчені як М. Дамерлі, О. Криворучко, П. Музиченко, О. Кривуля, М.Страхов, І. Усенко, О. Ярмиш, В. Кравець, О. Рєзнік, О. Шевченко, М. Серєда, О. Іванов та інші.

Метою статті є спроба проаналізувати основні підходи до періодизації історії держави і права України, що має важливе методологічне значення для опанування курсу, оскільки саме періодизація є одним з ключових чинників, які сприяють розумінню рушійних сил і загальних закономірностей історичного процесу розвитку людства й з'ясуванню специфіки розвитку державних і правових інститутів.

Зазначимо, що ключова увага повинна бути приділена концептуальним питанням, а саме методологічним підставам періодизації історико-правового процесу, її критеріям (принципам), які були різноманітними, а саме вони визначають корінні, суттєві відмінності історичних епох [7, с. 171].

Звернімо увагу на історичний ракурс окресленої наукової проблеми:

- епоха Середньовіччя – пануючі схеми періодизації носили містико-богословський характер;

- XVII ст. – «часова» періодизація - в основі критерії часу: а) стародавня доба (період); б) середня доба; в) нова доба;

- марксистська теорія (суспільно-економічні формації). При цьому доцільно ще раз наголосити, що К. Маркс і Ф. Енгельс прийняли традиційну тричленну періодизацію історії, але вперше в науці визначили при її побудові найбільш суттєві відмінності історичних епох, які коре-

няться у формах власності і способах експлуатації безпосередньо виробника [7, с. 171-172]. Внаслідок цього в основу марксистської періодизації було покладено поняття суспільно-економічної формації – історичного типу суспільства, який базується на певному способі виробництва.

У часи СРСР марксистська схема періодизації тривалий час була єдино можливою і обов'язковою. Формаційне розуміння історії держави і права, створило, на думку П. Музиченка, «таку історію, в якій не залишалося місця для самотності не тільки окремої особистості, а цілих народів і навіть етносів. У цій історії була чітко визначена кінцева мета розвитку всього людства – через соціалізм до бездержавного комунізму» [5, с. 77].

Недоліки марксистської схеми: а) обмеженість та односторонність [8, с. 7]; б) не вписування багатьох явищ, процесів, періодів; в) зрештою, більшість народів світу не проходили у своєму розвитку п'ять суспільно-економічних формацій. Спроби переглянути марксистську схему періодизації були у 60-их роках ХХ століття, коли французькі комуністи розпочали дискусію про азіатський спосіб виробництва [3, с. 187].

Певним рубіконом у подальших дослідженнях став розпад СРСР, що супроводжувався докорінними змінами в ідеології, відмовою від марксистської теорії суспільного розвитку. Історико-правова наука нарешті звільнилася від колишньої адміністративної заідеологізованості. Методологічний плюралізм став характерною рисою історико-правової науки в Україні. Водночас, поділяючи позицію знаних науковців М. Страхова, О. Криворучко, важливо, щоб свобода вибору світоглядних і методологічних позицій не перетворилась на спрощення або нерозбірливість у розробці складних і актуальних методологічних проблем.

Було відновлено колишню періодизацію історії людства, де основним критерієм є часовий принцип (стародавні часи; середні часи; нові часи), яку доповнили ще одним – новітнім (найновішим) періодом.

Недоліки періодизації з часовим критерієм (принципом): а) такий поділ не дає ніякого уявлення щодо сутності держави, форми правління; б) цілком виключає можливість типології держави; в) періодизація, де логічний підхід замісно суто історичним, не може об'єднати у своїх межах державно-правову історію Європи і країн Сходу або Африки (наприклад, період нової історії у Європі – це революція в Англії (1640-1658 рр.), або революція 1789-1794 рр. у Франції, водночас, Індія і Токугавська держава в

Японії в цей час, являла собою суто феодалну державу) [7, с. 174].

Із здобуттям Україною незалежності набув поширення «цивілізаційний підхід» (теорія), згідно з якою певний період історичного розвитку визначається не так об'єктивно матеріальним (спосіб виробництва, співвідношення класових сил), як ідейно-духовними, культурологічними факторами (елементами) – особливості раси, релігії, психології, культури тощо [5, с. 77].

Безперечно, найбільш докладно цей підхід обґрунтовано англійським істориком А.Дж. Тойнбі у праці „Усвідомлення історії”. Прихильники цивілізаційного підходу, по-перше, вважають, що «головними засадами розвитку держави і права є сукупність матеріальних, політичних і духовних інтересів людей, потреби в цьому як окремих людей, так і соціальних верств і станів», по-друге, критеріями цивілізаційного розвитку виступають: соціальний добробут населення країни, рівень культури та освіти, права і свободи людини і громадянина.

Недоліки цієї схеми:

1) прихильники цивілізаційного підходу, наводячи переваги цієї схеми, як правило, не пропонують конкретної системи періодизації історії держави і права, так і історії людства в цілому (до речі, у своїй праці А.Дж. Тойнбі виявляє і ідентифікує 21 цивілізацію. Показово, що для України у цій схемі цивілізацій місця не знайшлося);

2) за концепцією А.Дж. Тойнбі, взаємовідносини між окремими суспільствами-цивілізаціями досить складні, зокрема, цивілізації не збігаються у часі, їх неможливо порівнювати, ніщо не об'єднує цивілізації, крім того вони є „інтелегібельними полями історичного дослідження” [9, с. 78].

Проаналізуємо окремі аспекти сучасних підходів до проблеми періодизації у вітчизняній науковій, навчально-методичній літературі.

По-перше, у вступних розділах навчальних посібників, підручників з історії держави і права України автори або мовчазно обходять підходи та принципи періодизації (наприклад, Практикум з історії держави і права України, автори – П. Музиченко, Н. Долматова, Н. Крестовська), або визначаючи різні підходи подають перелік майже тотожних періодів. Так, автори академічного курсу за редакцією В. Тація, А. Рогожина та інших авторів, питання періодизації вирішують з урахуванням теорії суспільно-економічних формацій, виділяючи 26 періодів [1, с. 34]. Цивілізаційний підхід визначається як базовий у підручнику П. Музиченка і автором пропонується періодизація курсу з 19 основних періодів [6, с. 18].

По-друге, при розробці моделей історії держави і права України постає проблема із визначенням початку відліку становлення української державності і права. У підручнику за редакцією уже згадуваних В. Тація, А. Рогожина та інших, першим йде період рабовласницьких державних утворень і права на території України (сер. I тис. до н. е. – V ст. н. е.); у П. Музиченко – початковим періодом є тема «Державність та право Київської Русі (VI - XIII ст.)». Така позиція автора зближена з поглядами істориків М. Грушевського, І. Лисяка-Рудницького, Я. Дашкевича. До речі, славної пам'яті Я. Дашкевич, розробив свій проєкт великої національної історії з позицій державного релятивізму, де історія України постає як чергування періодів державності і бездержавності [4, с. 211].

По-третє, ряд дослідників історії держави і права України пропонують відокремлювати історію української державності від історії українського права. Так, О. Шевченко виділяє 7 періодів в історії українського права (ключовий критерій – співвідношення джерел права) [10, с. 16], О.Окіншевич (Український вільний університет, м. Мюнхен) застосував поділ українського права на епохи: 1) феодалну (X - XV ст.); 2) станової держави (XVI - XIX ст.). Позитив такої схеми: відповідність аналогічним етапам в історичному розвитку європейських держав; застосування історико-правового методу. Г. Швидько пропонує такі періоди: українське право княжої доби (часів державної єдності і роздробленості земель); право литовсько-польського панування в Україні до Визвольної війни 1648-1657 рр.; право в часи української козацької державності 1648-1782 рр.; правові відносини на українських землях у складі Австро-Угорської і Російської імперій (к. XVIII – 1917 р.) і т. д. [4, с. 211].

По-четверте, сьогодні в наукових колах цивільних істориків обговорюється можливість використання принципу нелінійних історичних динамік, що дає можливість реконструювати ідею безперервного лінійного розвитку і передбачає існування еволюційного етапу (події мають свою закономірність, послідовність, причинно-наслідкову обумовленість) та біфуркаційної фази (у вигляді розривів, катастроф, революцій). У період біфуркації: а) прискорюються темпи історичних змін, подій, виявляються нелінійні тенденції та ефекти; б) фактор випадковості відіграє конструктивну роль; в) виникає віяло альтернатив і можливостей вибору.

Знанням українським істориком І. Колесник пропонується (на відміну від спрощеної лінійності й історичної подієвості) структурно-

синергетична модель вітчизняної історії: Україна: Культура. Історія. Суспільство.

I. Цивілізаційний трикутник: Південь-Північ-Центр: шляхи освоєння східнослов'янського культурного простору.

II. Виникнення української спільноти: конструювання кордонів та власної ідентичності (XIV - XVII ст.).

III. Східноукраїнський соціокультурний простір: структура та динаміка (XVII - XIX ст.).

IV. Українське суспільство як самоорганізуюча система (XX ст.).

Ключова ідея структурно - синергетичної моделі – самодостатність, самоунормованість української історії, у просторі якої періоди закономірного еволюційного розвитку перериваються історичними катастрофами і розривами, а самоорганізація суспільства відбувається внаслідок взаємодії його внутрішніх ресурсів та викликів навколишнього середовища як механізму саморегуляції.

Отже, по-перше, у наукових колах найбільш популярними підходами до періодизації історії держави і права (не зважаючи на вказані недоліки цих схем) залишаються формаційний і цивілізаційний (спроби знайти альтернативу формаційній схемі періодизації не вдалися);

по-друге, тільки науково обґрунтований розподіл історико-правового матеріалу з належним методологічним забезпеченням періодизації надають можливість побачити основні закономірності, динаміку, взаємозв'язок, загальне та особливе в державно-правовому розвитку країни;

по-третє, концептуальним питанням періодизації історико-правового процесу є критерії (принципи) розподілу історичного матеріалу, чинники, що визначають корінні, суттєві відмінності історичних епох;

по-четверте, у визначенні періодизації історії держави і права України доцільно також виходити із сутності предмета навчальної дисципліни [2, с. 15-18].

Література

1. *Історія держави і права України*. Підруч. - У 2-х т./ За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. - К.: Видавничий дім „Ін Юре”, 2003. – 437 с.
2. *Іванов О.* Історія держави і права України. Навч. посібн. / О.Іванов. - К.: МАУП, 2008. – 728 с.
3. *Качановский Ю.В.* Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? / Ю.В. Качановский - М.: Мысль, 1971. – 354 с.
4. *Кравець В.Р., Барабаш Н.О.* Проблеми періодизації історії держави і права України: бага-

томаніття схем та підходів / В.Р. Кравець, Н.О.Барабаш. Правове життя України: Тези доповідей міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу (м. Одеса, 21-22 травня 2010 р.). - Одеса: Фенікс, 2010. - 215 с.

5. Музиченко П. Вивчення історії держави і права України – важливий чинник формування національної свідомості студентської молоді / П. Музиченко // Вища школа. - 2000.- № 1. – 81 с.

6. Музиченко П. Історія держави і права України: Підруч. / П.Музиченко. - К., 2009. – 437 с.

7. Страхов М., Криворучко О. Методологічні основи періодизації історії держави і права / М. Страхов, О. Криворучко // Вісник Академії

правових наук України: Зб. наук. праць. - Х., 2003. – 175 с.

8. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу: Навч. посібн. / Б.Й. Тищик. - Львів, 2001. – 45 с.

9. Тойнби А.Дж. Постижение истории: Пер. с англ. / Сост. Огурцов А.П.; Вступительная статья Уколовой В.И.; Заключительная статья Рашковского Е.Б. / А.Дж. Тойнби - М., 1991. – 424 с.

10. Шевченко О. Історія українського права: Навч. посібн. / О. Шевченко. - К.: Орлан, 2001. – 285 с.

11. Ярмиш О. Актуальні проблеми історико-правових досліджень в Україні / О. Ярмиш // Вісник Академії правових наук України: Зб. наук. праць. - Х., 2003. – 164 с.

В. З. Ухач

Научные проблемы периодизации истории государства и права Украины.

В статье проанализировано научные подходы к периодизации истории государства и права Украины. Автор делает вывод, что ученые или опускают подходы и принципы к периодизации, или определяя разные подходы используют почти одинаковые периоды. Только научно вмотивированный раздел историческо-правового материала, даст возможность увидеть общие закономерности и специфику государственно-правового развития страны.

V.Z. Uhach

The scientific problems of peridization of the history of state and law of Ukraine.

In this article analyzes the scientific approaches to periodization of the history of state and law of Ukraine. Author concludes that auters went about silently the approaches and principles of creation of periodization or a identifying different approaches that give nearly identical periods list. Only science – based distribution of historical and legal material will see the basic laws of state and legal specifics of the country.